

Om Väddö med flera platser: (Bl.a. Pigan i Senneby sid. 5)

Då ryssen brände i Roslagen

Återgivning av Edvin Gustavssons uppsats i Hundare och Skeppslag XI (1953-1955), en skriftserie som utges av Roslagens Fornminnesförening, Norrtälje.

”Efter slaget vid Poltava och svenska härens kapitulation 1709 företogs som beredskapsåtgärd mot ett anfall över havet uppsättandet av vårdkasar längs svenska östersjökusten. Förmodligen tillkom nu vårdkasar på det förr s.k. Sagstensberget (Kasberget) mellan Södersund och Senneby i Väddö. En resande i Väddö 1712, uppsalaprofessorn Lars Roberg, som även avtecknat kasen, säger att »*de förra åren har dagligen där hållits vakt av fem karlar*«. Med krigets fortgång och ryssarnas framträngande ända till Åland skärptes faran, och 1716 låg Västerbottens regemente inkvarterat i Väddö. Detta år i augusti gjorde ryssarna »*med sju stycken skärbåtar*« ett hastigt strövtåg längs väddökusten från (Gamla) Grisslehamn söderut genom Granösund, som då var ett farbart vatten mellan Granö och Lingslätö (Barnens ö). Sannolikt var det med anledning av denna påhälsning, som på befallning av en löjtnant vid flottan en av väddöbornas postbåtar sänktes i sundet till spärr. Det kan ju nämnas, att samma år vistades i socknen 300 flyktingar från Eckerö och att Eckerö kyrkkista förvarades i Väddö kyrka (domkapitlets handlingar, med kyrkoherde Hilleströms något avundsjuka under-rättelse, att den »*förmentes mycket rikare vara än Väddö kyrkas kista*«).

Sedan blev det en nådatid till 1719.

»*I kyrkan pålyst blivit att bönderna inte skulle flytta undan utan allenast skicka hustrur och barn samt hästar och boskap bort ur vägen, så ock hade budkavle kommit, att de skulle draga sig tillsammans till Rådmansö, men eljes hade de ingen vidare publikation hört. Några ryska skepp skola gått i sjön, vilka bönderna förment vara av de engelska, som oss till undsättning förväntades och således gingo de säkre och slogo ängarna men visste icke av förrän fienden stod över dem.*«

Det är väddöborna själva som så skildrar den lokala situationen före och vid det ryska uppträdandet i socknen. Efteråt hölls nämligen rannsakingar, år 1722 avseende den skada som åstadkommits och 1725 för utrönande av skulden till det overksamma försvaret. Väddö sockens fullmäktige vid den senare var Erik Ersson i Byholma, Jan Ersson i Toftinge, Erik Mattsson i Lingslätö och Erik Johansson i Salnö, som den 25 februari avlade sin berättelse inför undersökningskommissionen i Norrtälje. I det följande har vi gjort en sammanställning om besöket i Väddö av de vid dessa tillfällen uppsatta protokollen med bilagor. Egentligen är det alltså berättelse ur minnet man har att gå efter, vilket gör att vissa detaljer kan bli svävande. Beträffande politiken och kriget samt försvarsanordningarna i stort hänvisas till Grimberg eller någon annan historia.

»*Han brände Arholma by i Vätö socken den söndagen, som det predikades om Christi förklaring, och om måndags morgonen i Byholma i Väddö socken samt om aftonen på Singön.*«

Det är åter väddöfullmäktige som har ordet inför undersökningskommissionen. (Enligt Vätö fullmäktige brändes söndagen den 12 juli Arholma by, Idö, Simpnäs, Utanå, Finala och Stridsby).

Vid (Gamla) Grisslehamn fanns en postering av Zöges regemente (varom mera nedan) om 12 man och en underofficer under befäl av en kapten. Denna postering drog sig tillbaka på söndagen, då postmästare Johan Alm vid postkontoret härstädes, som på lördagen flyttat bort hustru och barn (havet hade tidigt på morgonen denna dag setts fullt av ryska fartyg på ingående till Rådmansö), på återvägen mötte truppen.

Torsdagen den 16 juli (de 26 enligt nya stilen) visade sig ryska galärer på Ortalaviken, sedan de förhärjande slagen under mellantiden i tur och ordning riktats mot Singön, Harg och Edebo. Som vägvisare medfördes en fången singöbonde. Matts Mattsson i Backbyn. Nu brändes utom Ortala bruk byarna längs efter bägge stränderna t.o.m. Hammarby och gårdarna på nr 1, 3 och 7 i Elmsta. Besöket varade ett dygn, därunder befolkningen sökte sin tillflykt »i skogen« (väddöfullmäktiges berättelse). I augusti vid Larsmäss var fienden här på nytt, efter väl förrättat värv längs norra upplandskusten, och då drabbades Norrsund, Södersund, Veda, Senneby och återstoden av Elmsta (protokoll av den 26 juni 1722 över av ryssen förbrända hemman, datum anges där till den 12 augusti).

Med husen uppbrändes det inbärgade höet, varjämte den oskurna säden »till en stor del« förtrampades och när bönderna sedan skurit och skylat vad som fanns kvar, så blev detta vid fiendens andra besök uppbränt på åkern. Nästan all boskap borttogs, framför allt i Tomta och Fjäll (hela tiden fienden var norrut låg utanför Byholma 10 stora skepp till betäckning, från vilka folk sattes i land, »vilket gått likasom skall och tagit bort både hästar och boskap«), slaktades eller fördes ombord på fartygen, båtar och »sjötyg« förstördes och även gärdesgårdarna uppbrändes. Lika överrumplande som de första var det andra besöket, »helst de föreställde sig, det fienden ej skulle komma vidare tillbaka«. Underligt var ju inte, att åkrarna efter detta fick det året ligga osådda, »allenast hava de om vårtiden år 1720 fått skaffa sig litet korn till utsäde«.

Jämte prästgården, Mälby rusthåll, sockenstugan, klockargården, kaplansgården i Elmsta, trumpetarbostället i Edeby och postkontoret i Grisslehamn brändes i Väddö 107 gårdsbruk av då varande 188, skadan på hus beräknad till 21.912 daler 9 öre 8 penningar och på lösegendom och inbärgad gröda till 38.506 : 14 : 16 tillhopa 60.418 daler 24 öre silvermynt. För återuppbyggnaden beviljades åboarna skattefrihet t.o.m. 1727. Vidare brändes hela Ortala bruk med bägge hamrarna, mjölkvarnen och bruksgården. Skadan här beräknades till omkring 15.000 daler silvermynt, och i statlig hjälp till övervinnande av skadeverkningarna erhöll bruket i likhet med de andra brända upplandsbruken 5 års skattefrihet, räknat från 1722, som 1731 retroaktivt förlängdes med 3 år. Även klockstapeln blev uppbränd men kyrkan lämnades oskadad.

Vid ryssarnas första besök förekom inte något som helst motstånd. Till landsdelens försvar var kommenderade mindre ryttarförband under den tyskbördige generalmajoren Zöge. Denne hade med Ingermanländska och Karelska dragonerna befunnit sig vid Frötuna kyrka, därifrån han den 15 beordrats norrut, då med de förstnämnda, för vilka ett tidigare styrkebesked uppger 228 meniga, gått

till Broby, där han natten mellan den 16 och 17 stått med sitt folk, varpå regementet vid 10-tiden följande dag marscherade genom Skebo. Karelska dragonerna, omkring 140 man, marscherade den 18 från Hållsta till Forsmark. (Att krigsfolk efteråt förekommit i trakten tycks framgå av ett brev som den 22 juli upplästes i riksrådet, däri allmogen i Väddö begärde att bli förskott för dragonerna, som plundrade dem, sedan de måst lämna hus och hem för fiendens infalls skull.)

Någon skada på befolkningens liv finns inte omtalad, men upplevelsen att bli tillfångatagen av ryssen fick Jan Ersson på Toftinge nr 1 vara med om.

Han hade, berättade han inför undersökningskommissionen, blivit fången i en äng och förd ombord på galärerna, där man begynt utfråga honom om hur mycket krigsfolk det stod vid Broby, Skebo och Norrtälje. På det gav Jan Ersson till svar, att krigsfolk fanns både här och där men att han ej visste antalet, på generalens fråga om avståndet till de angivna orterna måste han dock säga detta. De ryska herrarna hade då sinsemellan lagt råd, vilket Jan Ersson uppfattat så, att de hade tänkt gå till Broby med honom som vägvisare, varav emellertid ingenting blev, när svenskt krigsfolk i detsamma visade sig. Ryssarna började då skjuta, varvid första skottet slog i sjön, så vattnet skvätte, och det andra gick i skogen, varpå de efter två timmars förlopp drog sig ut åt havssidan. Jan Ersson sattes av på en holme, sedan han begåvats med ett s.k. plakat (tsarens proklamation till befolkningen), varemot han fråntagits sin nya tröja av blått kläde, vadmalsrock samt halsduk och hatt. Från holmen hade han kunnat vada i land, och så hade han dagen efter kommit hem, »berättandes sina, att om inte vårt krigsfolk vid det tillfället kommit tågandes, så hade ryssarna gått upp och bränt Broby herrgård«.

Jan Erssons ryska äventyr tillhör besöket i augusti, då det glimtade till åtminstone en smula av karolinska vapen.

Om vad som då hände i Väddö finns fyra utförliga berättelser, samtliga tillkomna i samband med undersökningskommissionens rannsaking 1725: Husby och Estuna allmoges avlagda vittnesmål, ett memorial av allmogebefälhavaren i fögderiet, förre ryttmästaren vid Roslags kompani av Livregementet till häst, Olof Lagerborg och majoren Johan Christoffer von Rosens relation om sin anpart i händelseförloppet.

Lagerborg hade vid underrättelse om fiendens återkomst till trakten »av huse« uppbådat den förut i viss indelning ställda allmogen, varvid ungefär 150 man från Estuna jämte Husby och Lohärads kompanier samt en del från Bro, tillsammans omkring 600 man, varav 36 till häst, hade samlats vid Broby. Följande morgon, som var en måndag, marscherade de till Toftinge, då de på vägen (Husby allmoges berättelse) möttes av en bonde, som begärde att de strax måtte komma nämnda by till undsättning, när fienden redan skulle ha ankommit dit. Lagerborg red genast i karriär åstad med sina 36 beridna karlar, medan de övriga bönderna tågade efter. Vid framkomsten påträffade han en trupp på ett 30-tal polacker, som han på polska anropade att ge upp. Han ville därpå »efter gamla vanan gå på«, då likväl, som han berättar, en del av de drängar, som var med honom bad honom »inte förspilla deras unga liv«. De tillämnade brandstiftarna satte till häst, men Lagerborg måste resignera i väntan på krigsfolk, som blivit varskott. Under tiden anlände bondetruppen samt från Skebo-hållet några och 30 frivilliga under ledning av nyssnämnde von Rosen (f.d. major vid Dalregementet, bosatt på Harbroholm), som

några dagar tidigare varit med om att skrämman bort ryssen från Skebo; och så kom kl. 3 på eftermiddagen från Björnö överste de la Barre med fyra kompanier, omkring 200 man, av Nylands kavalleriregemente och därjämte 25 man av Roslags kompani (Livregementet) under ryttmästare Liljehök samt Skederids, Rimbo, Fasta, Esterna och Rö socknars allmoge. Ryssarna var då ännu i verksamhet, och när den svenska styrkan stod på Rumpbacken i Elmsta, såg man en väderkvarn invid Mälby rusthåll antändas. Major von Rosen frågade då, enligt egen berättelse, översten, om denne inte ville låta något av sitt manskap rycka ut till att försöka ta några fångar, så skulle von Rosen, som sade sig något känna vägen, anföras. Han fick ungefär 100 man i följe, men ryssarna blev dem varse och »tog sin reträtt direkt till galärerna, som ännu lågo vid strand« - vi kan tänka oss att det var vid Hammarbygrundet, nedanför kyrkan och längs Ortala-sidan. Endast en fånge föll i händerna på svenskarna, som för att ha rent fält i händelse av rysk attack lät riva upp en gårdesgård. Den farhågan var dock onödig, ty fienden började nu dra sig ut ur viken, varvid en galär lades till att beskyuta svenskarna (von Rosens relation). Någon annan skada åstadkoms dock inte, än att en bondhäst fick ryggen avskjuten (Lagerborgs memorial). Under fortsatt beskjutning drog de la Barre med sitt övriga manskap längs stranden till Ortala, därvid översten skall ha ridit intill sjön, ropandes på fienden (Estuna allmoges berättelse): *Du mordbrännare, kom upp på landet*. Svenskarna återvände därpå för natten till Toftinge (de la Barre var de närmaste dagarna bl.a. i Vätö med sitt folk).

Datum för händelserna anger Lagerborg till den 15 augusti, men av allmogen angivna veckodag inträffade den 10 och berättelserna från Skebo säger att det var den 8 fienden var där.

Ryssarna låg nu en tid vid Singö och lagade sina fartyg (Häverö allmoges berättelse). (Gamla) Grisslehamn brändes den 15, när ryssen »kom norrifrån« (postmästare Alms upp-gift), varvid även fem väddöborna tillhöriga postbåtar förstördes (domboken). Den 16 var den ryska avdelningen det här är fråga om tillbaka till Åland (Veselagos ryska sjökrigshistoria).

Toftinge fick förbli obränt, varefter hösttinget samma år liksom vintertinget 1720 kunde hållas i byn - norrut var socknen ju helt förbränd, liksom mestadelen av Häverö. »För fiendens härjande«, d.v.s. förskoning därifrån, gav sedan fem toftingebönder till kyrkan vardera 1 daler 16 öre kmt (kopparmynt) och en Anders Mickelsson på $\frac{1}{4}$ nr 5, som kanske var förmögnare, dubbelt upp eller 3 daler. Liknande tackoffer gavs från de flesta skonade byarna (sålunda »Samtlige Massumborne« 12 daler).

Söder om Elmsta och Senneby sträckte sig alltså ödeläggelsen inte. Beträffande Kista skall det enligt den ännu berättade gårdssägen ha gått till så att bonden, innan han gav sig undan, hade satt fram förplägnad, som de objudna gästerna lät sig väl smaka. Till tack för denna defaitism (ovilja att kämpa, min anm.) lämnade de hans hus obrända och prydde därtill dörren med ett beslag, som än i dag visas på gården. Ett skriftligt tack skall de också ha lämnat efter sig (i så fall väl helt enkelt ett tsarens plakat). Faktum är att Erik Anderssons hustru i Kista söndagen näst efter jul 1719 för undsluppen härjning gav till kyrkan 3 daler.

En annan sägen berättar att ryssarna kom även till Lingslätö. Byborna där hade flytt över till Assön, väntande det värsta, men fann likväl sedan byn obränd och ett

meddelande på en logport, att det skett för de goda fiskmål, som besökarna kunnat göra sig av påträffade förråd. Som ett minne efter »fiskälskarna« har även en s.k. ryssugn visats vid Vårdberget.

Norrut i socknen fanns endast en bondgård obränd, det var Byholma nr 3 eller dåvarande Erik Janssons gård. Det heter dock, att den var »av fienden utplundrad och dessutom av post-eringen (en svensk sådan var tydligen efteråt placerad här) lider stort besvär, varigenom hemmanet även så oförmöget (är) som de hemman vilka avbrända äro«. Till tack för bevarandet gav emellertid änkan på nyåret till kyrkan 3 daler. Avkortningslängden på »hemman som ej blivit av fienden förbrände, men dels av fienden, dels av vårt eget krigsfolk skada tillfogats och därför erhållit befrielse från ränta (skatt) 1720« upptar också Samkarby: Lars Ersson, Backa: Johan Johansson (nr 1) och Johan Andersson (nr 3), och Studsboda: Hans Hansson.

En viss folklig bildsyn från rysshärjningarnas Väddö ger oss slutligen gamla pigan Karin Jansdotters i Senneby berättelse inför häradsrätten 1721 om sin borttagna kista. Hon hade, sade hon, vid fiendens härjande nedlagt sina kläder och saker i en kista, vilken hon så på Senneby skog i buskarna förgömt. Men när hon åtta dagar »sedan fienden avridit« hade tänkt hämta sina tillhörigheter i skogen hade hon funnit dem borttagna. För tillgreppet anklagade hon förre båtsmannen Anders Fergman, vars hustru, Malin Larsdotter, hon ett år efteråt vid kyrkan hade sett bära hennes kläder, nämligen en halsduk, en huva, en »överdel« och en kjortel. Hon hade anförtrott sin upptäckt åt ett par ålandsflyktingar i byn, Erik Ersson och dennes hustru Anna, och mannen hade brutit upp Fergmans kista, om vilken denne även förut blivit tilltalad, var han hade fått den. Och detta var vad Karins kista enligt hennes uppgift skulle ha innehållit:

6 särkar, 3 överdelar, 2 kjortlar, 1 raskkjortel (= sämre kjortel), 1 lärftförkläde, 1 raskförkläde, 1 lakan, 1 par strumpor, 14 alnar lärft, 12 alnar väv (som var) en lingarnsväv och därtill inslag, 2 alnar lingarn (menas väl sådan väv), 4 alnar blaggarn, 3 slejsings-halsdukar, 4 lingarnshalsdukar, 2 huvor, 1 muff av enkelt kattun med fårskinnsfoder, 1 par halvvantar, 1 par fingerhandskar, 1 ask.

Detta var alltså en gammal pigas ägodelar, som hon gömde i skogen, när ryssen väntades till Senneby 1719.

Så kom återuppbyggnadens år.

År 1720 uppsattes »av smått grantimmer« huvudbyggnaden på prästgården, och vid jultiden samma år var kyrkoherden inflyttad (domkapitlets handlingar). Komministern hade då ännu åt sig »slätt intet byggt, utan uppehöll sig i en annan by«. Bruksfolket i Ortala hade tiden närmast efter olyckan tagit sin tillflykt till Skebo och står i mantalslängden 1720, då utgörande 10 hushåll, under Ununge. Detta år stod likväl smedjan under återuppbyggnad, och åren 1722-24 uppsattes trenne bruksstugor och en ny bruksgård med tillhörande uthus. »Skrivarebyggnad« uppfördes 1728. Om klockstapeln heter det i prostvisitationsprotokollet 1728 att den var nyuppsatt (klockorna var behållna, ty i samma heter, att »T:ne klockor i gamla stapeln« vid branden nedfallit i backen men icke gått sönder).

Något detaljerat om återuppbyggnaden i övrigt är inte känt. I allmänhet byggde man väl utan vidare på det nedbrändas grund. Kartor över väddöbyarna finns från 1640-talet och de visar inga avvikelser. I samband med en fördelning och jämkning i Edeby 1760 heter det emellertid (domboken), »att en del --- vilka sedan fienden 1719 avbränt Edeby bys åbyggnad, på särskilde och ifrån deras rätta tomter avskilda ställen å byns oskifto ägor sina hus uppsatt jämväl nyttjade sina (gamla) tomteställen inhägnade till beteshagar«, vilket vållade oreda i byn. De som på detta sätt flyttat sina tomtplatser tycks ha varit bönderna på nr 1 (d.v.s. norr i byn).

Den svåra hemsökelsen levde givetvis länge i stark åminnelse, och ännu år 1801 skriver kyrkoherden i församlingen, Fredrik Öhrströmer, att året 1719 av sockenborna togs som utgång för en ny tideräkning. Minnets styrka kommer också till uttryck i en anteckning i husförhörslängden 1800 om båtsmansänkan Karin i Byholma, som då var församlingens äldsta innevånare, att hon »var 7 år 1719, då ryssen brände«.

Sammanställt av Bela Botos